

Тэрміны і номены як спецыфічныя класы намінатыўнай лексікі

Арганічнасць тэрміналагічнага апарату — важнейшая перадумова развіцця навуковай тэорыі. Айчынная і сусветная тэарэтычная тэрміналагічная спадчына паказваюць глыбокую памылковасць думкі, што неабходна і дастаткова скласці слоўнікі намінатыўнай лексікі — і праблема будзе вырашана. Гісторыя развіцця тэрміналогіі і тэрмінаграфіі сведчыць, што ў розных краінах і ў розныя часы нараджаліся шматлікія “нарматыўныя” слоўнікі тэрмінаў. Але на змену ім амаль адразу прыходзілі яшчэ больш (ці менш!) нарматыўныя, навуковасць якіх “трывала” трымаецца на пачуцці мовы іх складальнікаў.

Адроджаная ў апошнія гады беларуская тэрмінаграфія не павінна паўтараць доўгі шлях пошукаў у цемры, ужо пройдзены іншымі краінамі. У яе ёсць магчымасць абаперціся на выпрацаваны міжнароднай супольнасцю вопыт намінацыі навуковых паняццяў, граматычнага афармлення і моўнай класіфікацыі тэрмінаў.

У сучаснай славянскай і заходнееўрапейскай лінгвістычнай літаратуры дыскусуюцца дзве тэндэнцыі станаўлення навуковых намінацый — пурыстычная і ўтварэнне тэрмінаў на падставе запазычанняў, у тым ліку і з класічных моў. Дыскусіі гэтыя маюць вялікую гісторыю, але, здаецца, з самага пачатку асуджаны на безвыніковасць. Адна з важнейшых прычын гэтага — у пастаяннай падмене паняццяў і прадмету спрэчак, калі аўтары аргументуюць свае палажэнні на падставе аналізу прынцыпова розных груп лексікі, якія ў лінгвістычнай літаратуры атрымалі назвы “тэрміны” і “номены”.

Між тым, недаацэнка розніцы паміж выразамі “канвенцыяльнымі і натуральнымі” (Ю.Люкшын), у прыватнасці, паміж тэрмінамі і лексемамі агульнамоўнага характару, нясе з сабою значную небяспеку, бо нараджае ў выніку нігілістычныя адносіны да ўпарадкавання тэрміналагічных сістэм, прыводзіць да суб’ектывізму ў фарміраванні і афармленні навуковых намінацый, што, уласна кажучы, мы і назіраем у гісторыі беларускай тэрмінаграфіі.

Непаразуменні могуць быць пераадолены на шляху размежавання розных па сутнасці паняццяў, якія агулам уводзяцца ў кола навукова-тэхнічнай лексікі, альбо навуковыя намінацыі, альбо тэрміналогія ў шырокім і ў нейкім сэнсе прастамоўным значэнні гэтага слова.

Да разумення разнароднасці гэтых моўных з’яў даследчыкі падышлі параўнальна даўно. Е. Вустэр, У. Уэвель, А. Рэфармацкі, А. В. Супяранская і інш. уводзяць у навуковы ўжытак размежаванне “тэрміналогія - наменклатура” і, адпаведна, “тэрмін - номен” як аб’екты вывучэння кожнага з навуковых кіраўнікоў. Але тэарэтычная нераспрацаванасць праблемы ў выніку прывяла да значных супярэчнасцей, непаразуменняў, а часта і да ўзаемавыключальнага разумення гэтай з’явы. Параўнаем для прыкладу: “Сукупнасць тэрмінаў, узятых у іх дэнататыўнай функцыі, складае наменклатуру” [1], “Батанічная наменклатура мае справу з лексікай двух

тыпаў, а менавіта з тэрмінамі... і з назвамі" [2, с. 92], "Номены — найбольш штучная (?) і таму найбольш зменная частка спецыяльнай лексікі" [3, с.84], "Намінатыўная прадметная лексіка па сутнасці з'яўляецца тэрміналагічнай лексікай" [4, с.22].

Няўважлівыя адносіны да прыроды кожнага з раздзелаў спецыяльнай лексікі зафіксаваны нават у вялікім даведачным выданні — "Словаре иностранных слов" (М., 1987): "Наменклатура... — 1) сукупнасць альбо пералік назваў, тэрмінаў, якія ўжываюцца ў якой-небудзь галіне навукі, мастацтва, тэхнікі". Як бачна, у гэтых азначэннях наменклатура — гэта тэрміналогія, а тэрміналогія — гэта наменклатура.

Прыведзенымі прыкладамі далёка не абмяжоўваецца ілюстрацыя стану даследаванасці праблемы. Сучасная тэорыя тэрміналогіі насычана хібамі, якія ўласцівыя любому тэарэтычнаму кірунку ў стане, калі сам прадмет апісання недастаткова аформлены паняццёва і пастаянна выслізвае з-пад увагі даследчыка.

Праблема заключаецца ў тым, што ж на самой справе з'яўляецца тэрмінам, а што тэрмінам не з'яўляецца.

Мэтазгоднасць выдзялення ў лексічным складзе мовы тэрмінаў і номенаў як розных, спецыфічных разрадаў спецыяльнай лексікі мае істотнае значэнне і для прадстаўнікоў прыродазнаўчай навукі (як важны элемент у сістэме класіфікацыі і дэфінавання), і для лінгвістаў (як аб'ект генетычных, семантычных і граматычных даследаванняў), і для практыкаў-тэрмінографістаў (хаос у тэорыі прыводзіць да хаосу і аматарства ў тэрмінатворчасці).

А.А. Рэфармацкі адзначае, што ініцыятыва пастаноўкі пытання аб размежаванні тэрміналогіі і наменклатуры пры вызначэнні сутнасці тэрміна належыць Г.О.Вінакура [5, с.303]. Дзеля справядлівасці трэба адзначыць, што да вырашэння гэтай праблемы даследчыкі спрабавалі падступацца і раней. Так, П.А.Фларэнскі спрабуе размежаваць тэрміны і номены ва ўласцівай яму філасофска-рамантычнай манеры. Наменклатура, на яго думку, — "низшая область,... под каковою, по В.Уэвелю, надо в классификаторских науках разуметь "совокупность названий видов", даёт нам прочеканенные и пройденные резцом слова повседневного языка... Такое название есть сжатая в одно слово, простое или сложное, формула изучаемой вещи и действительно служит остановкою мысли на некоторой вершине" [6, с.371].

Пры азначэнні тэрміналогіі П.А.Фларэнскі таксама далучаецца да Уэвеля: "Я называю терминологией систему терминов, употребляемых при описании предметов естественной истории... Терминология — это орудие, посредством которого делается точное наименование". І далей: "Итак, термин, в разъясненном смысле слова, есть граница, которою мышление самоопределяется, а потому и самосознаётся" [6, с.375,378].

На думку Г.О.Вінакура, пад наменклатурай "следует понимать систему абстрактных и условных символов", асноўная задача якіх — зручная з практычнага пункту гледжання намінацыя рэалій [8, с.8]. З гэтым пагаджаецца і А.А.Рэфармацкі, які, у прыватнасці, піша: "Номенклатура лишь этикетировывает объекты... Номенклатура прямо не соотносена с понятием науки. Поэтому она не репрезентирует науку в системе её понятий" [9, с.351]. Разам з тым, А.А.Рэфармацкі якасна ўдакладняе палажэнне Г.О.Вінакура аб тым, што "особая функция, в которой выступает слово в качестве термина, — это функция названия". Па-

першае, адзначае А.А.Рэфармацкі, намінацыйная функцыя ўсіх слоў, а па-другое, наменклатура якраз больш намінацыйная, чым тэрміналогія [10, с.303].

Апошні тэзіс раскрывае новыя перспектывы апісання спецыфікі номена. Але А.А.Рэфармацкі ў сваім даследаванні імкнуўся да іншай мэты і таму ў гэтай праблеме спыніўся на азначэнні : наменклатура — гэта “перечисление онтологического инвентаря данной науки” [9, с.304].

У апошнія дзесяцігоддзі назіраецца імкненне перавесці тэорыю тэрміналогіі ў прагматычную плоскасць, вырацаваць азначэнні зыходных паняццяў, якія б не дазвалялі тэорыі разбурацца на практыцы. В.П.Даніленка ў якасці асноўнай рысы, якая б практычна адрознівала тэрміналагічныя намінацыі ад наменклатурных абазначэнняў, называе празрыстасць унутранай формы першых, між тым як для другіх структура і ўтварэнне не маюць істотнага значэння [10, с.94].

Шырокае распаўсюджанне атрымала таксама думка, што практычна любое слова, якое належыць да лексічнага складу агульнанароднай мовы, уваходзіць (або патэнцыяльна можа ўвайсці) у галіновыя тэрмінасістэмы ў якасці спецыяльных назваў. І такія словы, як медзь, волава, руда, лес, суша, рака, ручай і інш. могуць выступаць і як адзінкі агульнанароднай мовы, і як спецыяльныя моўныя адзінкі — тэрміны. І як тэрміны адрозніваюцца толькі сферай і функцыяй ужывання.

На першы погляд, такі падыход вельмі зручны: ён увогуле здымае неабходнасць пошукаў моўных спецыфікацый тэрмінаў і номенаў. Яны выдзяляюцца па факту ўжывання. На практыцы ж сітуацыя значна больш складаная, аб чым яскрава сведчыць, у першую чаргу, гісторыя беларускай тэрмінаграфіі і тэрмінаўтварэння. Тэорыя павінна знайсці ключ да размежавання намінацыйнай лексікі (тэрмін, які, дарэчы, таксама патрабуе ўдакладнення) на класы, у якія магчыма актыўнае моваўтварэнне і ў якія такое ўмяшанне не магчыма, альбо — лепш — магчыма толькі на апісальным узроўні. У першым выпадку мы будзем мець справу з сістэмай тэрмінаў, у другім — з сістэмай номенаў. Першыя знаходзяцца ў межах тэрміналогіі, другія падпарадкоўваюцца інтарэсам навуковага кірунка, які можна было б назваць наменалогіяй.

Тэрміны нараджаюцца ў прафесійным асяроддзі “пад уціскам практычнай неабходнасці” (В.П.Даніленка). Тэрмінатворчасць, такім чынам, — працэс свядомага выбару моўнай формы, якая раскрывае сутнасць і вынікі навуковага пошуку. “Тэрміны, — піша Г.О.Вінакур, — не з’яўляюцца, а прыдумваюцца, утвараюцца ў працэсе асэнсавання іх неабходнасці” [11, с.24]. Гэтыя асаблівасці тэрміна часта прыводзяць да неабходнасці ўтварэння састаўных тэрмінаў (складаных слоў і словазлучэнняў, з дапамогай якіх можна найбольш поўна адлюстраваць індывідуальныя і класіфікацыйныя прыкметы аб’екта), або выкарыстання спецыфічных тэрмінаўтваральных фарматаў. Наяўнасць тэрмінаэлементарнаў, такім чынам, з’яўляецца важным паказчыкам (класіфікатарам) тэрміна.

Прырода номена адрозніваецца па сутнасці. Номен — гэта знак эмпірычна, пачуццёва ўспрымаемай рэчы як цэласнага і закончанага віду, які “звязаны з называемым прадметам не ў акце мыслення, а ў акце ўспрыняцця і ўяўлення” [12, с.28]. Номен — гэта моўны знак, які суадносіцца з рэальна ўспрымаемым аб’ектам без указання на яго месца ў сістэме класіфікацыі.

Гэта моўны эквівалент, які не дэтэрмінаваны жорсткімі сістэмнымі сувязямі і не ўспрымаецца як элемент сістэмы. Ён называе змястоўна закончаную, суадносную з рэальнасцю структуру. У сувязі з гэтым, як справядліва ўказвае А.В.Супьяранская, у адрозненне ад тэрміна, номен лёгка ўжываецца па-за кантэкстам [13, с.78]. Номен, такім чынам, катэгорыя родавая. Ён называе прадмет (з'яву) у шэрагу аднародных. Так, назва прадстаўніка любога біялагічнага роду (а гэтак жа родавая назва любой іншай галіны ведаў, пры распрацоўцы для іх катэгорыі аднароднасці) мае матэрыялізаванае адраснае значэнне (рамонак, шпак, воблака). З гэтай прычыны ў якасці номенаў могуць выступаць толькі назойнікі і субстантываваныя прыметнікі. Звычайна гэта аднаслоўныя безафіксныя ўтварэнні.

Тэрмін жа, называючы, абагульняе ці індывідуалізуе: элемент (працэс) уласцівы ўсім аб'ектам пэўнага класа, альбо вывучаецца спецыфічнай прыкметай сярод аб'ектаў гэтага класа (кветаложы, сцябло, суквецце, пачкаванне). Такім чынам, менавіта тэрмін мае часта характар штучнага ўтварэння ў адрозненне ад номена, які нясе ў сабе вопыт асэнсавання народаў свайго месца ў гісторыі і асяроддзі.

Зразумела, што пры такім размежаванні мы не пазбягаем вядомай умоўнасці, якая, дарэчы, у той ці іншай ступені прысутнічае ва ўсіх моўных класіфікацыях. У рэальнасці ўзаемазалежнасць тэрмінаў і номенаў аказваецца даволі істотнай. Але прапанаванае размежаванне можа стаць вызначальным пры распрацоўцы падыходаў да фарміравання рэестраў спецыяльнай лексікі беларускай мовы. Наменалогія пры вызначэнні "сваё ці чужое" катэгарычна выказваецца за сваё. Па сутнасці номена як знака гістарычнага вопыту народа ў пазнанні і выкарыстанні асяроддзя. Вельмі трапна пра гэта сказала Э.Ажэшка: "Веданне людзьмі расліннага царства такое дакладнае, што ад найвялікшага дрэва да найдрабнейшай траўкі, якія з той самай, што і ён, зямлі вырастаюць, няма расліны, якая б у яго мове не мела назвы".

Тэрмін жа, па азначэнні, выказвае тэндэнцыі да структурнай інтэрнацыяналізацыі, і гэта нармальны святовы працэс.

ЛІТАРАТУРА

1. **Рейцак А.** Терминология и номенклатура // Вопросы разработки научно-технической терминологии. Рига, 1973.
2. **Забинкова Н.Н.** Термины и номенклатурные слова в ботанических словарях // Проблематика определений терминов. Л., 1976.
3. **Березникова Р.Е.** Передача номенов в словарях различных типов // Проблематика определений терминов в словарях различных типов. Л., 1976.
4. **Черных П.Я.** Очерк русской исторической лексикологии. Древнейший период. М., 1956.
5. Гл.: **Татаринев В.А.** История отечественного терминоведения. М., 1994.
6. **Флоренский П.А.** Термин. - В кн.: **Татаринев В.А.** История отечественного терминоведения. М., 1994.
7. **Винокур Г.О.** О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды МИФЛИ. М., 1939, ч. V.
8. **Реформатский А.А.** О некоторых вопросах терминологии. - В кн.: **Татаринев В.А.** История отечественного терминоведения. М., 1994.
9. **Реформатский А.А.** Что такое термин и терминология. - В кн.: **Татаринев В.А.** История отечественного терминоведения. М., 1994.

10. Гл.: *Даниленко В.П.* Русская терминология. М., 1977.
11. *Винокур Г.О.* Названная работа, с.24.
12. *Шпет Г.* Эстетические фрагменты. В.2. Пр., 1923.
13. Гл.: *Суперанская А.В.* Терминология и номенклатура // Проблематика определений терминов в словарях разных типов. Л., 1976.

S U M M A R Y

Modern Slavonic and West European literature discusses two tendencies of the development of the scientific terminology — a puristic tendency and the creation of the terms based on the classic languages. This authors base their statements on the analysis of the absolutely different groups of lexics.

УДК 413.11(476)+008

А. М. Мезенко

Топонимия и культура

Отношения между топонимией и культурой являются отношениями части и целого. Топонимия есть компонент культуры и орудие культуры. Однако топонимия и автономна по отношению к культуре в целом. До настоящего времени проблема соотношения топонимии и культуры исследовалась в плане влияния изменений в культуре и истории народа на топонимию, на появление новых названий географических объектов, их структурно-грамматических форм и т.п.

Думается, соотношение между топонимией и культурой может рассматриваться и в обратном направлении, следуя не от культуры к топонимии, а от топонимии к культуре. Данная проблематика предполагает по меньшей мере два подхода. Первый касается изучения тенденций в использовании тех или иных топонимных форм /основ, формантов/. Например, белорусы чаще фиксировали в своих топонимах принадлежность коллективу лиц /ср. топонимы с формантами -ичи, -овичи/-евичи, -ицы: Беличи, Бобровичи, Гриневичи, Васильчицы и др./, чем русские, в то время как принадлежность одному лицу чаще фиксировалась в русской топонимии /ср. топонимы с формантами -ов, -ин: Глазов, Болезино и др./.

Второй связан с изучением отношения населения к своей топонимии, находящего выражение а) во внимании к названиям географических объектов, к нормам их употребления, переименования. Например, выборочное анкетирование городских и сельских жителей показало, что терпимость к нарушению норм произношения местных топонимов выше среди сельских жителей. О степени интереса к топонимикону можно судить по количеству научных и научно-популярных изданий по вопросам топонимики, рубрикам в периодической печати; б) в заботе о топонимах, проявляющейся в деятельности правительственных и общественных организаций, в создании топонимических комиссий; в) в использовании названий географических объектов для создания языковой игры и др.

И все же одним из главных показателей внимания и заботы /или их отсутствия/ о топонимах являются переименования, о необходимости проведения которого высказывались многие исследователи топонимного материала, обеспокоенные состоянием культуры. Трудно не согласиться